

על פניה הרוחניים של הציונות

תגובה למאמרו של דרור אידר
אם כל ההתנתקויות (אקדמות כ"א)

חמוטל בריוסף

טענתו המאשימה של דרור אידר בדבר ה"התנתקות" של הציונות החילונית מן האמונה באל טרנסצנדנטי היא עוד חוליה בשלשלת ההאשמות ההולכת ונכרכת מכל צד ואגף, משמאל ומימין, סביב צווארה של התנועה הציונית, זו שהקימה מערכת של תשתיות לבניינה של מדינת ישראל. קולות המאשימים את הציונות החילונית ואת ספרותה בנטישת היהדות המסורתית או בהתנתקות ממנה נשמעים ברמה מן האגף הדתי הימני זה עשרות רבות של שנים (די להזכיר את ברוך קורצווייל, שהתקיף בעצם את המהלך השולט בשירה הישראלית של שנות החמישים והשישים, שירה שכיום שינתה לגמרי את פניה). תביעת עלבונה של היהדות מן הציונות ומן הספרות העברית החדשה כבר הפכה באגף זה לדקלום מוסכם שאין צורך לבדוק את אמיתותו, אפשר פשוט לחזור עליו שוב ושוב בנימה גוברת והולכת של התמרמרות צדקנית. כדרכן של טעויות, גם טעות זו נובעת לעתים מהתעלמות מגמתית ולעתים מחוסר ידע או משכחה. אני נאלצת אפוא לעורר נשכחות, כדי לומר כמה דברים בסיסיים.

מאז קום המדינה, אולי גם בהשפעת השואה, התרגלנו לחשוב על הציונות החילונית כעל תנועה פוליטית גרידא, שנוצרה כדי להבטיח את קיומם הפיזי ואת הזכויות האזרחיות והפוליטיות של בני העם היהודי, אך אין לה שום עניין בטיפוח היהדות כמורשת דתית ותרבותית, אלא רק בטיפוח התרבות המערבית המודרנית. על פי תפיסה זו הציונות ממשיכה את תנועת ההשכלה בכך שחרתה על דגלה את ה"נורמליות" היהודית, נורמליות שפירושה ויתור על הייחוד היהודי.

הכותבת היא
משוררת
וחוקרת ספרות,
לשעבר עמיתת
מחקר במכון
הרטמן, מלמדת
השנה במכללת
הרצוג לבנות
במגדל עוז.
לאחרונה הופיע
ספרה מיסטיקה
בשירה העברית
במאה העשרים
(ידיעות אחרונות
2008).

האמת היא – ועל כך מעידים מחקרים לא מעטים¹ המתארים את מצבה העגום של יהדות ההלכה האירופית בתקופת התעוררותה של תנועת ההשכלה – שלא התנתקות מהיהדות, אלא הדאגה העמוקה לעתידה של היהדות הייתה המניע שעורר תחילה את תנועת ההשכלה, ואחר כך, וביתר תוקף – את הציונות. את התנועות הללו הקימו אנשים שסירבו להיסחף בזרם המרת הדת וההתבוללות שהציף את יהודי אירופה במאה התשע-עשרה בכל הארצות שבהן הם קיבלו זכויות אזרחיות. מחוללי תנועת ההשכלה (משה מנדלסון הוא הדוגמה המובהקת ביותר) ויתרו על סיכויי קידום חברתי, ובלבד שלא להתנצר. מנהיגי הציונות ויוצרי הספרות העברית החדשה במזרח אירופה בחרו במודע ביהדות בתקופה שבה רבים מעמיתיהם נטשו אותה (השוו בין ביאליק לבאבל). מי שמעיין בספרות ההשכלה (במאמרים של מנדלסון, בשירי אד"ם הכהן ומיכ"ל, וברומנים של מאפו, סמולנסקין וברוידס ואף בשירי י"לג ומרדכי צבי מאנה) רואה היטב שלמשכילים לא היה שום ויכוח תאולוגי עם היהדות. הם ביקשו לשנות את אורח החיים היהודי הדתי, ובעיקר לרכך את הנוקשות של המערכת ההלכתית ולהתאים אותה לחיים המודרניים, כפי שזה אכן מתרחש כיום בפועל ביהדות הדתית המתונה בארץ ובעולם. "יוצר כל באמר בתעופת עין, / בורא תבל מהבל, כל מאין, / הוא שפן שמש זאת פה פרקיע, / הוא אמר ויזל זה פלג מים / ונאות דשא הלביש רקמתים. / הוא הר חמד זה על עמדו הטביע // הוא גם בי הרוח נפח נפח / וכלבי שם דעת ובמתני כח". מי כתב את השורות הללו? זהו קטע מתוך "תל-אביב", שירו הראשון של י"לג (יהודה לייב גורדון), הנחשב לנושא דגל המלחמה של ספרות ההשכלה בדת, וזאת משום שבשירו "קוצו של יו"ד" מחה נגד סרבול ודקדקנות אבסורדית בהליכי אישור פטירתו של גבר שהשאיר אישה עגונה.

תנועת ההשכלה לא באה לשנות את הנחות היסוד התאולוגיות של היהדות, אלא להציל את היהדות מכיליון על ידי רענון מסגרות החיים היהודיות. בזה היא לא נבדלה מתנועת החסידות, שניסתה עוד קודם לכן לרענן את החיים היהודיים מתוך ביקורת קשה על הממסד הרבני ועל המערכת ההלכתית בת הזמן. התעוזה התאולוגית של החסידות הייתה רבה יותר מזו של תנועת ההשכלה.

הציונות נולדה, כידוע, מתוך משבר תנועת ההשכלה, כלומר מתוך החשש שהתנועה הזאת תוביל יהודים רבים מדי להתנתקות מן היהדות בלי שתמנע את האנטישמיות. לפני שהציונות הפכה לתנועה פוליטית היא הייתה תנועה רוחנית, שמטרתה העיקרית הייתה לשמר את היהדות כמורשת תרבותית. אכן, רוב מקימיה לא היו אנשים שומרי מצוות וככל הנראה גם לא האמינו בקיומו של אל יהודי טרנסצנדנטי, אבל הם התייחסו אל היהדות כאל הוויה בעלת ערך מוחלט, היינו בעלת ממד של קדושה. כך מצטיירת היהדות בשירת ביאליק, נציגה המובהק ורבי-ההשפעה של הציונות הרוחנית, אשר שימשה בסיס לחינוך הציוני החילוני. ביאליק לא האמין, ככל הנראה, בקיומו של אל טרנסצנדנטי (על כך מעיד השיר "הציץ ומת"), אך ייחס קדושה מוחלטת ומחייבת מאוד

1 כגון ספרו של עזריאל שוחט, עם חילופי תקופות: ראשית ההשכלה ביהדות גרמניה, ירושלים תשכ"א, וכן ספריו של יעקב כ"ץ: יהדות מערב אירופה במאה הי"ט: תהליכי התפוררות והתגבשות חברתית, ירושלים תשי"ח; בעיות בתולדות הרבנות בימי הביניים ובזמן החדש, ירושלים תשכ"ח; ההלכה במיצר, ירושלים תשנ"ב. וראו גם מאמרו של יצחק אריק זימר, 'פרק בתולדות הרבנות באשכנז במאה השש-עשרה', בר-אילן, כ-כב (תשמ"ג), עמ' 214-228.

לרוח היהדות ולספרותה. הכיסופים לקדושה ("טרנסצנדנטית" במובן כלשהו) נוכחים בבירור בספרות העברית הציונית הארץ-ישראלית, ובעיקר בשירה – כגון זו של אברהם בן-יצחק, אורי צבי גרינברג, אברהם שלונסקי, נתן אלתרמן, אברהם חלפי, אריה לודויג שטראוס, יוכבד בת-מרים, לאה גולדברג, אמיר גלבוע ופנחס שדה. "כפעמון זהב בוער באש יורד עלי אלוהים / ואני, כענבל, צוחק צוחק צוחק ושר בתוכו", כתב פנחס שדה הצעיר, שאת כתיבתו החל כילד חוץ בקיבוץ שבו איש לא שמר מצוות.² זהו חלק ממגוון פניה הרוחניים של הציונות. יואב אלשטיין כתב במאמר בשם 'החושי והעל-חושי בשירה ובמסתורין' (1985) שמתח בין החושי ובין הטרנסצנדנטי הוא מאפיין משותף לחוויה המיסטית ולחווית הכתיבה של כל שיר, אלא שלדבריו "המיסטיקן יורד ואילו המשורר עולה בדרך שבין החומרי והטרנסצנדנטי". מדבריו עולה שכל משורר וכל שיר יוצר קשר עם הטרנסצנדנטי. אני לא הייתי מייחסת לכל שיר מגע עם הטרנסצנדנטי, אלא רק לשירים שעניינם הוא (על פי הבנתי) חוויות מיסטיות, וכאלה ישנם רבים מאוד בספרות העברית שנכתבה במאה העשרים, גם על ידי משוררים שלא ניהלו אורח חיים דתי.

דרור אידר תולה בציונות ובתרבותה את אשמת ההתנתקות מהטרנסצנדנטי. ואני שואלת: למה מתכוון דרור אידר במילה "טרנסצנדנטי", ומדוע בלי אמונה באל טרנסצנדנטי אין יהדות? האם אלוהים של החסידות הוא אל טרנסצנדנטי? ועד כמה טרנסצנדנטי הוא האלוהים של מקובלי צפת? האם אלוהים מתואר בתנ"ך ובתלמוד כאל טרנסצנדנטי? האם אלוהים של הרמב"ם הוא טרנסצנדנטי? האם היהדות כולה, על כל גווניה, נשענת על האמונה באל טרנסצנדנטי? יאיר לורברבוים בספרו **צלם אלוהים: הלכה ואגדה** (2004) הפריך הנחה זו באופן משכנע.

יתר על כן: האם למילה "אלוהים" יש אותה משמעות בפהם של יהודים שונים, ואפילו בפיו של אותו יהודי בתקופות שונות בחייו? יהודים שומרי מצוות רבים העידו באוזניי שלא כן הוא. די לעלעל בארון הספרים היהודי כדי לראות מה רב המרחק בין אלוהים של התנ"ך לבין זה של חז"ל ובנינים לבין אלוהים בפילוסופיה של ימי הביניים, בקבלה ובחסידות. ואם אכן מושא האמונה היהודית יכול להיות בעל משמעויות כה שונות – מדוע אי-אפשר לכלול בו חוויות קדושה מוחלטת של יהודים חילוניים? משום שהדרך שבה הם מקיימים את היהדות אינה מקובלת על הממסד הדתי? משום שהם אינם קוראים לחוויות הללו "אלוהים"? שמעתי מד"ר צבי מרק על רב אחד שאמר ליהודי חילוני: "האלוהים הזה שאתה לא מאמין בו – גם אני לא מאמין בו". ובכן, אולי אותו רב האמין באלוהים כזה שגם אדם חילוני יכול להאמין בו, אלא שהאדם החילוני מעולם לא נחשף לריבוי האפשרויות ולעומק של האמונה הדתית, כי המערכת הדתית העדיפה לחשוף בפניו דברים אחרים לגמרי, או שפנתה אליו בתיווך של טקסטים לא מתאימים.

האם כל אדם דתי שומר מצוות מאמין באלוהים טרנסצנדנטי? אני חוששת שרבים מהיהודים הדתיים אינם מכירים כלל את המילה הזאת. בכל קבוצת אנשים, בין שהם קוראים לעצמם חילוניים ובין שהם קוראים לעצמם דתיים בזכות זה שהם שומרים מצוות בגרסה עדתית כזו או אחרת (האם קיומן של הגרסאות השונות אינו מפריך מניה

2 פנחס שדה, **ספר השירים 1947–1970**, ירושלים – ת"א 1970, עמ' 57.

וביה את המקור האלוהי של המצוות?) – יש החיים חיים רוחניים עזים ועמוקים, ויש כאלה שהחיים הרוחניים והמוסריים שלהם שטחיים וקטנוניים. יש אפילו כאלה שעל בסיס נאמנות לדת כביכול נותנים דרור ליצריהם, כשם שיש אנשים המצהירים על הליברליות שלהם, אך מתנהגים ומדברים בפנאטיות נוראה. אנשים חילוניים השופטים את הדתיות היהודית על פי התנהגותם ואורח דיבורם של משליכי אבנים בשבת עושים טעות מעציבה. באותה מידה גם אנשים דתיים השופטים את העולם היהודי החילוני על פי גילוייו השטחיים, המכוערים והקטנוניים עושים טעות דומה. גם בחברה הדתית וגם בחברה החילונית יש כל מיני אנשים ונשים. גם ישראלים חילוניים יכולים לחוש כיסופים כמו־דתיים לקדושה, היינו צורך להתרומם מעל למציאות הארצית ולצרכים הגופניים, להיטהר, לציית לצווים מוסריים מוחלטים, להתקדש, לחיות גבוה יותר ממה שמקובל בחברה שהם מכירים. מקצתם מחפשים לכך מסגרות חוץ־דתיות, משום שהם אינם רואים את הקשר בין קיום המצוות ובין חיים של קדושה. מנקודת מבט חילונית הכיסופים הללו אינם מופנים אל מושא טרנסצנדנטי – אם הכוונה היא למושא הקיים באופן פיזי מעבר לעולם הארצי (והרי בקיומו של אל כזה גם אנשים דתיים אינם מאמינים) – אלא הם יכולים להיות מופנים אל משהו שהנוכחות שלו באדם עצמו אינה מובנת מאליה, ועם זאת היא קיימת בו בכוח, אל אותו משהו המפעיל את צלם אלוהים, שלפי המסופר בבראשית א פסוק כו הוא קיים בכל אחד ואחד מאתנו.

אני מרשה לעצמי להבין את הביטוי הזה, "צלם אלוהים", כמטפורה ליכולת האנושית להפעיל, ולו במקצת, את התכונות שהיהדות ייחסה לאלוהים: אחריות, צדק, חוכמה, מנהיגות, נדיבות, רחמים, חסד, יצירתיות, אצילות. אולי הסך הכול של התכונות הללו הוא אהבה בסגנון היהודי. אני רואה במצוות ההלכה היהודית אמצעים שנועדו במקורם להוביל את האדם להפעלת התכונות הללו, שהיהדות קידשה אותן – לא מטרה בפני עצמה. אני קובעת בעצב רב שבשלב כלשהו, ומסיבות לא רצויות, הפך הממסד הרבני את מצוות ההלכה למטרה בפני עצמה, ובכך הקשה על יהודים רבים לאמץ את אורח החיים הדתי.

מאז קום המדינה המערכת הפוליטית הציונית הלכה והתרחקה מהממד הרוחני של הציונות. ואולם לחיים החילוניים הציוניים יש ממד רוחני יהודי ברור, שאחד מגילוייו המובהקים (לא היחיד) הוא הספרות העברית, ובייחוד השירה. במקום להשקיע מאמצים בזלזול הרדי ובהאשמות, מוטב שישראלים דתיים וחילוניים בעלי מטען רוחני רציני ישקיעו בהיכרות הדדית ובטיפוח של הפעילות הרוחנית היהודית המרשימה שנוצרה בארץ הזאת במאה השנים האחרונות, הן על ידי יהודים ישראלים שומרי מצוות והן על ידי יהודים ישראלים שהיהדות והרוחניות שלהם באה לידי ביטוי בקיום חלקי או אפילו חלקי מאוד של המצוות. הציונות נוצרה למען קיומה החופשי של הפעילות הזאת, למען יצירת תרבות יהודית חיה ומתפתחת בחופשיות, תרבות של רוב יהודי, לא פחות מאשר למען קיומו הפוליטי של העם היהודי. תפקידם של אנשים משכילים משני צדי ה"מתרס" הוא לקחת על עצמם מנהיגות רוחנית שתעלה ככל האפשר את מפלס הרוחניות והמוסריות בארץ הזאת, לא לעסוק בהשמצות הדדיות.